

YURISPRUDENSIYA

HUQUQIY ILMIY-AMALIY JURNALI

2021/3

MUNDARIJA

12.00.01 – DAVLAT VA HUQUQ
NAZARIYASI VA TARIXI. HUQUQIY
TA'LIMOTLAR TARIXI

- 6 **ISMOILOV BEKJON SALHOVICH**
Nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlarini
ta'minlashda xorijiy tajriba va milliy qonunchilikni
takomillashtirish istiqbollari

12.00.02 – KONSTITUTSIYAVIY
HUQUQ. MA'MURIY HUQUQ.
MOLIYA VA BOJXONA HUQUQI

- 17 **ЭРГАШЕВ ИКРОМ АБДУРАСУЛОВИЧ**
Солиқ интизомини бузганлик учун
молиявий жавобгарлик
- 24 **БАБАДЖАНОВ АТАБЕК
ДАВРОНБЕКОВИЧ**
Маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик
органлари шаклланишида сиёсий партиялар
иштирокининг конституциявий-ҳуқуқий асослари

12.00.03 – FUQAROLIK HUQUQI.
TADBIRKORLIK HUQUQI.
OILA HUQUQI.
XALQARO XUSUSIY HUQUQ

- 33 **БОЗАРОВ САРДОР
СОХИБЖОНОВИЧ**
Стратегии и перспективы развития
искусственного интеллекта в мире и Республике
Узбекистан: сравнительный анализ
- 46 **УСМОНОВА МУНИСХОН
ЙЎЛДОШ ҚИЗИ**
Фуқаролик муносабатларида жисмоний
шахс иштирокининг нормал ҳолатини
таъминловчи юридик мезонлар тавсифи
- 54 **БАБАКУЛОВ ЗАФАР
КУРБОННАЗАРОВИЧ**
Киберсквоттинг – товар белгиларини
ноқонуний ўзлаштиришда янги хавф (илмий
ва амалий таҳлил)

12.00.04 – FUQAROLIK
PROTSESSUAL HUQUQI.
XO‘JALIK PROTSESSUAL HUQUQI.
HAKAMLIK JARAYONI VA
MEDIATSIYA

12.00.05 – MEHNAT HUQUQI.
IJTIMOIY TA‘MINOT HUQUQI

12.00.08 – JINOYAT HUQUQI,
HUQUQBUZARLIKLARNING
OLDINI OLISH. KRIMINOLOGIYA.
JINOYAT-IJROIYA HUQUQI

67 **САИДМАВЛОНОВА ГУЛАСАЛХОН
САИДАКРАМХОН КИЗИ**

Перспективы применения зарубежного
опыта правового регулирования
инвестиционных отношений в Республике
Узбекистан

77 **ҚУТЛИМУРАТОВ ФАРХАД ҚАЛБАЕВИЧ**

Қайта ташкил этилаётган юридик шахс
кредиторлари ҳуқуқларини ҳимоя қилиш
механизмларининг умумий тавсифи

86 **ХУДОЙНАЗАРОВ ДАДАХОН АБАЗ ЎҒЛИ**

Низоларни судга қадар ҳал этиш усуллари:
миллий ва хорижий тажриба

93 **ХОЖАБЕКОВ МУФТУЛЛА
ЖОЛМУРЗА ЎҒЛИ**

МДХ мамлакатлари қонунчилиги мисолида
ўриндошлик асосида ишлашнинг қиёсий
таҳлили

103 **УРАЗАЛИЕВ МУРОД КОРАЕВИЧ**

Причины и условия преступлений,
связанных с наркоманией

112 **ТОШПУЛАТОВ АКРОМ ИКРОМОВИЧ**

Жиноят-ҳуқуқий принципларни тадқиқ
қилишда умумилмий методларнинг
қўлланилиши

121 **ДЖАЛИЛОВ ФУРКАТ ЗАКИРОВИЧ**

Давлат хизматчисининг қонунга ҳилоф
мулкый манфаатдорлиги билан боғлиқ
жиноятлар субъектига доир нормаларни
такомиллаштириш масалалари

- 127 **САГДУЛЛАЕВ ФАТХУЛЛА ШУКРУЛЛАЕВИЧ**
Ҳокимият ёки мансаб ваколати доирасидан
четга чиқиш учун жавобгарлик белгиловчи
жиноят қонунчилиги нормаларининг
ривожланиши тенденциялари
-

12.00.09 – JINOYAT PROTSESSI.
KRIMINALISTIKA,
TEZKOR-QIDIRUV HUQUQ VA
SUD EKSPERTIZASI

- 135 **ТАШЕВ АЗИЗБЕК ИБРАГИМОВИЧ**
Понятие и значение института отведения
несовершеннолетних от системы правосудия
-

13.00.02 – TA'LIM VA TARBIYA
NAZARIYASI VA METODIKASI
(SOHALAR BO'YICHA)

- 143 **JUMANIYOZOVA NURIYA AHMEDOVNA**
Tilshunoslikda yuridik diskurs o'rganilishi:
maqsad va vazifalari
-

UDC: 347.13 (575.1)
ORCID: 0000-0001-6487-918X

ФУҚАРОЛИК МУНОСАБАТЛАРИДА ЖИСМОНИЙ ШАХС ИШТИРОКИНИНГ НОРМАЛ ҲОЛАТИНИ ТАЪМИНЛОВЧИ ЮРИДИК МЕЗОНЛАР ТАВСИФИ

Усмонова Мунисхон Йўлдош қизи,
Тошкент давлат юридик университети
“Фуқаролик ҳуқуқи” кафедраси ўқитувчиси,
e-mail: asinum57@gmail.com

Аннотация. Мазкур мақолада жисмоний шахсларнинг фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда нормал ҳолатда иштирок этишини таъминловчи юридик мезонлар таҳлил қилинади. Муаллиф томонидан ушбу юридик мезонлар тўрт гуруҳга бўлиб ўрганилган. Мақолада ҳуқуқ субъектчилигининг категориялари бўлган ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқати, деликт лаёқат, шахс ўз ҳаракатларини амалга ошириш жараёнида оқибатни англаши ва тушуниб етиши, вояга етганлик ҳамда вояга етмасдан олдин муомала лаёқатига эга бўлиш (эмансипация, қонунда назарда тутилган ҳолларда никоҳ ёшига етмай туриб оила қуриш) ҳолатлари батафсил ёритилади. Ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқати борасида олимларнинг турлича қарашлари солиштирилади. Ҳуқуқ лаёқати билан биргаликда муомала лаёқатининг мазмунини акс эттирувчи унсурлар таҳлил қилинади. Бугунги кунда фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда жисмоний шахс қандай ҳолатда иштирок этиши ва қайси иштирок нормал (одатий) ҳолат деб баҳоланиши борасида фикр юритилади. Фуқарони муомала лаёқати чекланган ёки муомалага лаёқатсиз деб топиш асослари, уларнинг фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этиш доираси ўрганилади ва хорижий тажриба билан қиёсланади. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлардаги мавжуд бўшлиқлар ва амалиётдаги муаммоларни бартараф этиш учун асосли таклифлар билдирилади.

Калит сўзлар: фуқаролик-ҳуқуқий муносабат, жисмоний шахснинг фуқаролик-ҳуқуқий муносабатдаги нормал иштироки, нормал иштирокни белгиловчи мезонлар, ҳуқуқ субъектчилиги, ҳуқуқ лаёқати, муомала лаёқати, вояга етганлик, эмансипация, жисмоний шахснинг ўз ҳаракатлари аҳамиятини тушуна олиши, муомала лаёқати чекланганлик, муомалага лаёқатсизлик, муомала лаёқатидаги нуқсонлар.

ОПИСАНИЕ ПРАВОВЫХ КРИТЕРИЕВ, ОБЕСПЕЧИВАЮЩИХ НОРМАЛЬНОЕ СОСТОЯНИЕ УЧАСТИЯ ФИЗИЧЕСКОГО ЛИЦА В ГРАЖДАНСКИХ ОТНОШЕНИЯХ

Усмонова Мунисхон Юлдош кизи,
преподаватель кафедры «Гражданское право»
Ташкентского государственного
юридического университета

Аннотация. В статье анализируются правовые критерии, обеспечивающие нормальный статус участия физического лица в гражданско-правовых отношениях. Эти правовые критерии изучаются автором в четырех группах. В статье рассматриваются категории правоспособности и дееспособности, в том числе правосубъектность, понимание и осознание последствий своих действий, совершеннолетие и получение дееспособности в полном объеме до наступления

совершеннолетия (эмансипация, вступление в брак до достижения брачного возраста в случаях, предусмотренных законом). Сравняются различные взгляды ученых на правоспособность и дееспособность. Наряду с правоспособностью анализируются элементы, отражающие содержание правоспособности. Сегодня в гражданско-правовых отношениях отражается ситуация, в которой участвует физическое лицо, и такое участие считается нормальным. Основания для нахождения ограниченно дееспособных или недееспособных граждан, объем их участия в гражданско-правовых отношениях изучаются и сравниваются с зарубежным опытом. Изложены существующие пробелы в нормативно-правовых документах и обоснованные предложения по устранению проблем на практике.

Ключевые слова: гражданско-правовые отношения, нормальное участие лица в гражданско-правовых отношениях, критерии нормального участия, правосубъектность, правоспособность, дееспособность, совершеннолетие, эмансипация, способность лица осознать свои действия, ограниченная дееспособность, недееспособность, недостатки дееспособности.

DESCRIPTION OF LEGAL CRITERIA ENSURING THE NORMAL STATE OF PARTICIPATION OF AN INDIVIDUAL IN CIVIL RELATIONS

Usmonova Muniskhon Yuldosh kizi,
Lecturer of Civil Law Department
Tashkent State University of Law

Abstract. The article analyzes the legal criteria that ensure the normal participation of an individual in civil law relations. These legal criteria are studied by the author in four groups. The article examines the categories of legal capacity and delicacy ability, including legal personality, understanding and awareness of the consequences of their actions, coming of age and obtaining full legal capacity before the onset of majority (emancipation, marriage before reaching the marriageable age in cases stipulated by law). Different views of scientists on legal capacity are compared. Along with legal capacity, elements reflecting the content of legal capacity are analyzed. Today, civil law relations reflect the situation in which an individual participates and the type of participation that is considered normal. Discussions of the impact of finding a citizen with limited legal capacity or incapacity for his or her participation in civil relations are compared with foreign experience. Substantial proposals were made to eliminate existing gaps in regulatory documents and problems in practice.

Keywords: civil law relations, normal participation of an individual in civil law relations, criteria for normal participation, legal personality, legal capacity, delicacy ability, adulthood, emancipation, the ability of an individual to realize his or her actions, limited legal capacity, incapacity, defects in incapacity.

Кириш

Кундалик ҳаётимизда инсонлар энг кўп дуч келадиган ва иштирок этадиган муносабатлар бу фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар ҳисобланади. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар тушунчасига олимлар турлича фикр билдирган. Масалан, С.П. Гришаеванинг фикрига кўра, фуқаровий-ҳуқуқий муносабатлар бошқа ижтимоий муносабатлардан иштирокчиларнинг тенг ҳуқуқчилиги ва ўзаро муносабатга кири-

шишнинг ихтиёрийлигига асосланганлиги билан фарқланади [1, 17-б.].

Е.А. Суханов фуқаролик муносабатларга тенг ҳуқуқли, мулкӣ ва ташкилий жиҳатдан ажратилган шахсий номулкӣ муносабат субъектларининг субъектив ҳуқуқлари ва мажбуриятларининг ҳуқуқий боғланиши деб таъриф беради [2, 89-б.]. Америкалик цивилист олим J. Kelly эса фуқаролик-ҳуқуқий муносабатга фуқароларнинг ҳамкорлиги натижасида юзага келадиган

муносабат сифатида қарайди [3]. Демак, фуқаролик-ҳуқуқий муносабат бу фуқаролик-ҳуқуқий нормалар билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар бўлиб, унинг таркибига мулкӣ муносабатлар ва шахсий номулкӣ муносабатлар киради. Ўз навбатида, ушбу муносабат иштирокчилари фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари ҳисобланади.

Ўзбекистон ва бошқа давлатлар, хусусан, Россия [4, 84-6], Англия [5, 14-6], Франция [6], Германия [7], Япония [8] ва АҚШ [9] қонунчилигида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари сифатида жисмоний шахс, юридик шахс ва давлат ўрганилади. Жисмоний шахслар деганда ушбу давлат фуқаролари, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар тушунилиб, улар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг энг муҳим субъекти ҳисобланади.

Тадқиқотимизнинг мақсади *фуқаролик муносабатларида жисмоний шахс иштирокининг нормал ҳолатини таъминловчи юридик мезонларни аниқлаш* бўлганлиги сабабли ушбу мавзунинг ёритишда Ҳ.Р. Раҳмонқулов, И.Б. Зокиров, О. Окюлов, Д.М. Караходжаева, Н.Ф. Имомов, Н. Ашурова, Т.А. Умаров, Р.Ж. Матқурбанов каби ўзбек цивилист олимларининг асарларидан фойдаланилди. Шу билан бир қаторда, Россия ва бошқа МДҲ давлатлари олимларининг (С.П. Гришаева, Е.А. Суханов, А.П. Сергеев, Ю.К. Толстого, Ф.М. Рудинского, А.Г. Калпина, А.И. Масляева, Л.Г. Кузнецова, Я.Н. Шевченко) ҳам мавзу доирасидаги қарашлари таҳлил қилиниб, АҚШ ҳамда Европа давлатлари олимлари (G. Dannemann, M. Joseph, J. Kelly, J. Watson ва бошқалар)нинг бу борада олиб борган тадқиқотлари ўрганилди. Мақолада таққослаш-қиёслаш, анализ-синтез, дедукция ва индукция методларидан фойдаланилди.

Жисмоний шахснинг фуқаровий-ҳуқуқий муносабатдаги иштироки, авваламбор,

нормал кечадиган, доимий ҳамма учун бир хилда амалга ошириладиган ҳолат ҳисобланмайди. Чунки жисмоний шахс ҳар доим турли руҳий-психологик ҳолатда бўлади. Баъзи вақтларда у ўзининг ҳаракатларини руҳи, онги ва ақли билан амалга ошириб, фуқаровий-ҳуқуқий муносабатга киришади. Баъзи вақтларда эса ҳаракатлари онгли равишда қилинмайди ва ҳаракатларининг аҳамиятини тушуниб ҳам етмайди. Бу инсоннинг биологик мавжудот эканлиги, ҳар бир инсонда тушуниш, англаш жараёни турлича бўлиши билан боғлиқ. Тиббиёт ва психология соҳасида ушбу ҳолатлар олимлар томонидан ўрганилган. Инсоннинг руҳий-психологик ҳолати, унинг қандай бўлиши, қандай таҳлил этилиши турли адабиётларда келтирилган. Масалан, Ҳ.Р. Раҳмонқулов ва О. Окюловларнинг таъкидлашича, инсон тирик экан, у фуқаролик ҳуқуқи субъекти ҳисобланади [10, 61-6.]. Н. Ашурова “инсон ва фуқаро” тирик организм бўлиб, бу икки тушунча социал биологик шахс – жамият аъзосига нисбатан қўлланилишини таъкидлайди [11, 28-6.]. Демак, инсон табиати, унинг психологик ҳолатлари ўзгарувчан бўлсада, фуқаролик муносабатларига киришиш жараёнида ўз ҳаракатларини англаб етиши ва уларни идора қила олиши муҳим аҳамиятга эга. *Қуйидагиларни жисмоний шахснинг фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардаги нормал иштирокини таъминловчи юридик мезонлар сифатида баҳолашимиз мумкин:*

1. Ҳуқуқ субъектчилиги (ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқатига эгалиги);
2. Ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушуниб ета олиш ва англай билиш ҳолати;
3. Вояга етганлик (вояга етмаган фуқаролар томонидан амалга оширилиши мумкин бўлган ҳаракатлар бундан мустасно);
4. Таъсир кўрсатувчи бошқа ҳолатлар (никоҳга кириш, эмансипация ва бошқалар).

Демак, ҳар қандай жисмоний шахс ҳуқуқий муносабатда иштирок этадиган,

битим тузиш, шартнома тузиш, деликт муносабатда қатнашадиган, айнан ўша ҳолатда ўз ҳаракатининг аҳамиятини тушуна оладиган, ўз ҳаракати билан ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиш лаёқати мавжуд эканлигига юриспруденция муайян бир маънода баҳо беради, мақом беради ва турли нуқтаи назардан келиб чиқиб, унинг ҳуқуқий тартиботини назарда тутди. Саббаби бу азалдан шаклланган қоида бўлиб, кишининг фаолияти, руҳияти, ақли, онги билан боғлиқ бўлиши, кейинчалик ўша ақл ва онг натижаси муайян бир ҳуқуқий оқибат бўлиб келиши керак. Агар онгсиз равишда ҳаракат қилса-ю, бунинг натижасида ҳуқуқий оқибат юзага келса, ушбу ҳуқуқий оқибат унга тўғридан-тўғри таъсир кўрсатмаслиги зарур. Шунинг учун қонун чиқарувчи мана шу мезонларни белгилайди. Нормал иштирок бўлмаганда, шахсининг ўзи тўғридан-тўғри иштирок этолмаса, васийлар ёки ҳомийлар иштирок этиши кўзда тутилади. Энди эса ҳар бир мезонга алоҳида тўхталиб ўтамиз ва улар юзасидан бугунги кунда мавжуд бўлган муаммоларни таҳлил қиламиз.

Ҳуқуқ субъектчилиги (ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқатига эгалик). Фуқаролик ҳуқуқи назариясида ҳуқуқ субъектчилиги тушунчаси мавжуд бўлиб, унинг мазмунини фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг фуқаролик ҳуқуқи субъектчилиги мақомига эга бўлиш элементларини белгилашдан иборат. И.Б. Зокиров фуқаролик ҳуқуқи субъектчилиги категориясини икки элемент ташкил этиши ва улар жумласига фуқаролик ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқати киришини айтиб ўтади [12, 138-б.]. Р.Ж. Маткурбанов ҳуқуқ субъектчилигига қуйидагича таъриф берган: “Ҳуқуқ субъектчилиги – бу ҳуқуқ субъекти ва ҳуқуқ тизими ўртасидаги доимий ва тўхтовсиз ҳаракатланадиган ҳуқуқий алоқа бўлиб, ўзаро асосланган, ўзаро очиқ бўлган, сифат ва сон қарама-қаршилигининг ифодаси бўл-

ган, ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқати яхлитлигидир” [13]. Ҳуқуқ субъектчилиги ўз ичига ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқатини қамраб олиш билан бир қаторда, деликт лаёқатни ҳам ифода этади. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, жисмоний шахслар фуқаролик ҳуқуқининг энг муҳим субъекти бўлиб, улар фуқаровий-ҳуқуқий муносабатларда ўз хоҳишларига кўра иштирок этадилар ва бунинг учун улар ҳуқуқ ва муомала лаёқатига эга бўлишлари шарт.

Англия ва АҚШда ҳуқуқ субъектчилиги тушунчаси мавжуд эмас. Чунки ушбу давлатларда ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқати алоҳида ажратилмайди. Уларнинг ҳар иккиси “*legal capacity*”, яъни ҳуқуқ лаёқати деб номланиб, “*passive legal capacity*” ва “*active legal capacity*” каби тушунчаларни қамраб олади [14]. Инсон дунёга келганда, унда “*passive legal capacity*” мавжуд бўлади ва ушбу лаёқатни биз ҳуқуқ лаёқати деб атаймиз.

Фуқароларнинг фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларига эга бўлиш лаёқати ҳуқуқ лаёқати ҳисобланиб, у туғилган пайтдан бошлаб вужудга келади ва инсон вафот этиши билан тугайди. Ушбу қоида Фуқаролик кодексининг 17-моддасида ўз аксини топган. Ҳуқуқ лаёқати фуқароларнинг мулкӣ ва шахсий номулкӣ ҳуқуқларга эга бўлиш лаёқати ҳисобланади [15, 292-б.].

Баъзи муаллифлар ҳуқуқ лаёқати тушунчасини фуқаронинг руҳий-физиологик ҳолати билан боғлашади [16, 190-б.], баъзилари эса ҳуқуқ лаёқатининг табиий ҳуқуқларга (Т.А. Умаров) ёки позитив ҳуқуққа (Н. Ашурова) тегишлилигини таъкидлашади [13]. А.П. Сергеев ва Ю.К. Толстоголарнинг фикрича, ҳуқуқ лаёқати деганда инсон туғилгандан бошлаб жамият томонидан қонунларда мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқларга эга бўлиши тушунилса [4, 93-б.], муомала лаёқатига эга бўлганлик фуқаролар томонидан ўз ҳаракатларини тушуниш ва уларни тўғри баҳолай олиш

имкониятини беради [1, 27-б.]. Яна бир рус олими Ф.М. Рудинского ҳар бир инсон туғилгандан бошлаб, баъзи ҳолларда эса туғилмасдан ҳам ҳуқуқ лаёқатига эга бўлишини таъкидлайди [17, 65-б.]. Худди шундай фикрлар А.Г. Калпина ва А.И. Масляева томонидан ҳам билдирилган [18, 78-б.].

Юқоридагилардан келиб чиқиб таъкидлаш лозимки, ҳуқуқ лаёқати инсон туғилиши билан вужудга келади, унинг ўлими билан якунланади ҳамда барча фуқароларда тенг равишда мавжуд бўлади. Ҳуқуқ лаёқатига фуқароларнинг мулкӣ ва шахсий номулкий ҳуқуқларга эга бўлиш лаёқати деб таъриф берсак ҳам бўлади. Масалан, ҳар бир фуқаро кўчмас мулк сотиб олиш ва сотиш, интеллектуал мулк натижаларига эгалик қилиш, тадбиркорлик билан шуғулланиш, мол-мулкни васият қилиб қолдириш ва бошқа ҳуқуқларга эга бўлиши мумкин ҳамда санаб ўтилганларнинг барчаси ҳуқуқ лаёқатининг мазмунини ташкил этади.

Ҳуқуқ субъектчилигининг иккинчи элементи ҳисобланган муомала лаёқати ҳам худди ҳуқуқ лаёқати сингари фуқаронинг субъектив ҳуқуқи ҳисобланса-да, ҳуқуқ лаёқатидан фарқланади. Ҳуқуқ лаёқатига барча фуқаролар эга бўлса, тўлиқ муомала лаёқатига эга бўлиш учун шахс вояга етган ҳамда ақлий ва руҳий жиҳатдан соғлом бўлиши зарур. Сабаби муомала лаёқати фуқароларнинг ўз ҳаракатлари билан фуқаролик ҳуқуқларини олиш, амалга ошириш, ўзлари учун фуқаролик бурчларини вужудга келтириш ва уларни бажариш лаёқати ҳисобланади (ФК 22-модда). Ушбу ҳаракатларни амалга ошириш учун эса шахслар, албатта, руҳий жиҳатдан соғлом, ўз ҳаракатларини тушуна оладиган, оқибатини англай биладиган ва иродасини ифода этадиган бўлишлари лозим.

Муомала лаёқати тушунчасига олимлар турлича таъриф берганлар. Жумладан, муомала лаёқати фуқаролик ҳуқуқ ва маж-

буриятларга мустақил равишда эгалик қилиш, амалга ошириш ва жавобгар бўлиш лаёқатидир [19, 82-б.]; муомала лаёқатига эга бўлган фуқаролар ўз хатти-ҳаракатларини англаб, оқибатларини тушуниб, эрк-иродаларига асосланиб амалга оширадилар [20, 63-б.]; жисмоний шахслар 18 ёшда руҳий ва жисмоний жиҳатдан етилган, ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушунадиган ва уларни бошқара оладиган лаёқатга эга бўладилар [21, 101-б.]; муомала лаёқатига эга бўлмасдан туриб ҳуқуқ лаёқатидан фойдаланишнинг иложи йўқ [22, 17-б.]; муомала лаёқати шартнома тузиш ва зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятларни бажариш лаёқати ҳисобланади [23, 27-б.]; фуқаролик муомала лаёқатига эга бўлиш фуқарога субъектив ҳуқуқларини амалга ошириш учун имконият яратади [24, 57-б.].

Муомала лаёқатининг мазмунини ташкил этувчи унсурлар борасида Л.Г. Кузнецова ва Я.Н. Шевченколар қуйидаги фикрларни билдиришган:

- ўз ҳаракатлари билан ҳуқуқларга эгалик қилиш ва мажбуриятларни вужудга келтириш (ҳуқуққа эгалик қилиш) лаёқати;
- ўз хатти-ҳаракатлари билан ўзида мавжуд бўлган ҳуқуқларни амалга ошириш ва мажбуриятларни ижро этиш лаёқати (амалга ошириш ҳуқуқига лаёқатлилик);
- ўз ҳаракатлари билан ўзига тегишли бўлган ҳуқуқларни тасарруф қилиш лаёқати;
- фуқаролик ҳуқуқбузарликларга йўл қўйилган тақдирда жавобгар бўлиш лаёқати [25, 17-б.].

Бизнинг фикримизча, муомала лаёқатини юридик ҳаракатлар қилиш, яъни қонун бўйича маълум ҳуқуқий оқибатлар келтириб чиқариш лаёқати деб ҳам таърифлаш мумкин (масалан, шартномалар тузиш, етказилган зарарни тўлаш ва ҳоказолар). Фуқаролар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг тенг ҳуқуқли ва тўлақонли иштирокчиси бўлиши учун, албатта,

муомала лаёқатига эга бўлишлари лозим. Муомала лаёқатининг мазмунини шахс ўзига тегишли бўлган ҳуқуқларни мустақил амалга ошириши, турли битим ва шартномалар тузиши, янги ҳуқуқларга эга бўлиши ва юзага келадиган мажбуриятлар бўйича жавобгар бўлиши ташкил этади.

Мамлакатимизда тўлиқ муомала лаёқатига эга бўлиш ёши 18 ёш ҳисобланади. Бу жиҳатдан вояга етганлик ёши билан бир хил. Лекин 2 та истисно ҳолат мавжуд бўлиб, жисмоний шахслар вояга етмаган бўлишсада, тўлиқ муомала лаёқатига эга бўлишлари мумкин. Улар қуйидагилар:

1) вояга етмаганларга 18 ёшга тўлмасдан олдин қонун йўл қўйган ҳолларда никоҳга киришга рухсат берилганда;

2) эмансипация ҳолатида [26, 24-б.].

Бугунги кундаги фуқаролик ҳуқуқи назариясида фуқароларнинг муомала лаёқати қуйидаги гуруҳларга бўлиб ўрганилади:

– тўлиқ муомалага лаёқатсизлар (6 ёшгача бўлган болалар, суд томонидан руҳий касал ва ақли заиф деб топилганлар);

– қисман муомалага лаёқатлилик (6-14 ёшли ҳамда 14-18 ёшли вояга етмаганлар);

– муомала лаёқати чекланганлик;

– тўлиқ муомалага лаёқатлилик (ақли расо 18 ёшдан ошган ҳамда эмансипация ҳолати қўлланилганлар ва 18 ёшга етмасдан никоҳ муносабатларига киришган фуқаролар).

Ёш цензи нуқтаи назаридан эса муомала лаёқати 2 туркумга ажратилади: 1) вояга етмаганларнинг муомала лаёқати; 2) вояга етганларнинг муомала лаёқати.

Вояга етган фуқаролар деб, қонунда белгиланган ёшга етган, ўз ҳаракатларининг ҳуқуқий оқибатини англай олиш учун ҳаётий тажриба ва зарурий ақлий, руҳий, иродавий қобилиятларга эга бўлган фуқароларга айтилади.

Вояга етганлар ва вояга етмаганлар ўртасидаги асосий фарқ уларнинг муомала лаёқати билан боғлиқ (қисман вояга етганлик тушунчаси мавжуд эмас, лекин

қисман муомала лаёқатига эга бўлиш тушунчаси мавжуд) [11]. Таъкидлаб ўтганимиздек, муомала лаёқатига эга бўлиш – бу турли хил юридик ҳаракатларни шахсан амалга ошириш қобилиятига эга бўлиш: шартномалар тузиш, ишончномалар бериш, шунингдек, келтирилган мулкнинг зарарлар, шартнома ва бошқа мажбуриятлар юзасидан жавобгар бўлишдир.

Маълумки, қонунда белгиланган ҳоллар ва тартибдан ташқари, ҳеч кимнинг ҳуқуқ ва муомала лаёқати чекланиши мумкин эмас (ФК, 23-модда). Ўз навбатида, вояга етган шахсларнинг маълум сабабларга кўра муомала лаёқати чекланиши ёки муомалага лаёқатсиз деб топилиши мумкин. Агар шахс спиртли ичимликлар, гиёҳванд воситалар ва бошқа психотроп моддаларни суиистеъмол қилиши оқибатида оиласини моддий жиҳатдан оғир аҳволга солиб қўйса, оила аъзоларининг мурожаати билан ушбу шахс суд томонидан муомала лаёқати чекланган деб топилади. Демак, шахсларнинг муомала лаёқати чекланиши учун, албатта, икки асос бўлиши зарур: 1) шахс спиртли ичимликлар, гиёҳванд воситалар ва бошқа психотроп моддаларни суиистеъмол қилиши; 2) айнан санаб ўтилган ҳаракатларни амалга ошириш натижасида оиласини моддий жиҳатдан оғир аҳволга солиб қўйиши.

Бир жиҳатга алоҳида эътибор қаратишимиз лозим: бугунги кунда интернет тармоғи орқали турли хилдаги компьютер ўйинлари ўйнаш жуда кенг авж олди. Натижада вояга етган шахслар ҳам реал ҳаётдан кўра айнан ўша визуал ҳаётда фаол эканликларининг гувоҳи бўлмоқдамиз. Интернетга қарам бўлиб, доим актив ҳолатда туриш учун оиласини иқтисодий жиҳатдан қийин вазиятга солиб қўйиш ҳолатлари ҳам кўп учрамоқда. Шунинг учун ҳам шахс азарт ўйинлар ўйнаш натижасида оиласини моддий жиҳатдан қийин аҳволга солиб қўйиши шахснинг муомала

лаёқати чекланиши учун асос бўлади деб ҳисоблаймиз.

Муомалага лаёқатсизлик. Ақли заиф ва руҳий хасталар ҳам ҳуқуқ субъекти ҳисобланади. Улар, хусусан, даволаниш, пенсия олиш ва бошқа ҳуқуқларга эга [12, 140-б.]. Лекин шахс онгли равишда ҳаракат қила олмаганлиги ва оқибатини тушуниб етмаганлиги учун суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилиши мумкин. Бу борада суд-психиатрик экспертизаси тайинланади [27]. Демак, шахсдаги руҳий бузилиш уни муомала лаёқатидан маҳрум этади. Бунинг учун тиббий ва юридик мезонлар бир-бирига тўғри келиши шарт.

Фуқаролик кодексининг 30-моддасида фуқарони муомалага лаёқатсиз деб топиш асослари келтирилган, лекин унда руҳий жараённинг вақтинчалик бузилиши эътиборга олинмаган. Доимий ва вақтинчалик (мавсумий) руҳий ҳолатнинг бузилиши ҳам муомалага лаёқатсиз деб топиш учун

асос деб ҳисоблаймиз. Сабаби руҳий касалликлар турлича бўлиб, инсонларда ушбу хасталикларнинг кечиши ҳам турлича бўлади ва шахсларнинг чуқур, турғун ўзгаришини ўз ичига олади. Ақли заифликни руҳий фаолиятнинг ҳар томонлама чуқур заифлашувиغا олиб келадиган ҳолатлар бирлаштиради.

Хулосалар

Муомала лаёқати чекланганликка азарт ўйинлар ўйнаш натижасида оиласини моддий жиҳатдан оғир аҳволга солиб қўядиган шахсларни ҳам киритиш мақсадга мувофиқ бўлар эди (ФК 31-моддаси). Ўйин ўйнашга муккасидан кетиш ҳам муомала лаёқатидаги нуқсон ҳисобланади.

Руҳий ҳолатнинг вақтинчалик бузилишини ҳам шахсни муомалага лаёқатсиз деб топиш учун асос деб олиш лозим. Чунки руҳий ҳолат вақтинча бузиладими ёки бутунлайми, шахс ўз ҳаракатлари оқибатини тушунмайди.

REFERENCES

1. Grishaeva S.P. Grazhdanskoe pravo. Uchebnik [Civil law. Textbook]. Moscow, Jurist Publ., 1998, 484 p.
2. Grazhdanskoe pravo [Civil law. Textbook]. Vol. I Prof. E. A. Suhanov. Moscow, BEK Publ., 1998, 816 p.
3. The World Bank Group. Available at: <https://www.worldbank.org/public-private-partnership/legislation-regulation/framework-assessment/legal-systems/common-vs-civil-law/>.
4. Grazhdanskoe pravo. Uchebnik [Civil law. Textbook]. Part I. Third edition. A.P. Sergeeva, Ju.K. Tolstogo. Moscow, PROSPEKT Publ., 1998, 632 p.
5. Matsuo H. Introduction to the Civil Law System. Law School, Keio University. Available at: <https://jica-net-library.jica.go.jp/lib2/05PRDM015/pdf/alltxt.pdf/>.
6. Civil Code. Available at: <https://www.fd.ulisboa.pt/wp-content/uploads/2014/12/Codigo-Civil-Frances-French-Civil-Code-english-version.pdf/>.
7. German Civil Code. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB). Article-by-Article. Commentary edited by G. Dannemann, R. Schulze. Assistant Ed. J. Watson, vol. I Books 1–3: §§ 1–1296, 2020. Available at: https://www.ucc.ie/academic/law/restitution/messages_new/2020/07.%2023_07_2020%20-%20commentary%20in%20English/Dannemann_Schulze_German-Civil-Code.pdf/.
8. Civil Code of Japan. Act 1896, no. 89, April 27. Available at: <http://www.moj.go.jp/content/000056024.pdf/>.
9. Lowdermilk C. New Jersey: The Lawbook Exchange, Ltd., 2003. Available at: <https://jica-net-library.jica.go.jp/lib2/05PRDM015/pdf/alltxt.pdf/>.

10. Commentary to the Civil Code of the Republic of Uzbekistan. Vol. 1 (Part one) Ministry of Justice. Tashkent, Vektor-Press Publ., 2010, 536 p.
11. Ashurova N.A. Voyaga yetmaganlar huquq va muomala layoqatining fuqarolik-huquqiy muammolari [Civil law problems of the rights and legal capacity of minors]. Tashkent, 2008.
12. Civil law. Textbook. Part I. I.B. Zokirov. Revised and supplemented fifth edition. Tashkent, TSUL Publ., 2009, 138 p.
13. Matkurbanov R. Fuqarolik huquqida fuqarolar (jismoniy shaxslar) huquq subyektililigining muammolari. Avtoref. dis. dokt. yur. nauk [Problems of personality of citizens (individuals) in civil law. Abstract of the dissertation of the doctor of legal sciences]. Tashkent, 2008.
14. Perillo J.M. The origins of the objective theory of contract formation and interpretation, 69 Fordham L. Rev. 427, 2000, p. 42. Available at: <https://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3672&context=flr/>.
15. Ioffe O.S. Izbrannye trudy po grazhdanskomu pravu: Iz istorii civilisticheskoy mysli. Grazhdanskoe pravootnoshenie. Kritika teorii «hozjaystvennogo prava» [Selected Works on Civil Law: From the History of Civilistic Thought. Civil legal relationship. Criticism of the theory of «commercial law»]. Moscow, Statut Publ, 2000, 777 p. (Series „Classic of Russian Civilianistics“). Available at: http://www.consultant.ru/edu/student/download_books/book/izbrannye_trudy_po_grazhdanskomu pravu_iz_istorii_civilisticheskoy_mysli_grazhdanskoepravootnoshenie_kritika_teorii_hozyajstvennogo_prava/.
16. Matuzov N.I., Mal'ko A.V. Teoriya gosudarstva i prava [Theory of State and Law]. Uchebnik [Textbook]. Moscow, Jurist Publ, 2004, 310 p. Available at: https://pravo-olymp.ru/wp-content/uploads/2013/04/TGP_Matuzov_Malko.pdf/.
17. Grazhdanskoe pravo cheloveka: sovremennye problemy teorii i praktiki [Civil human rights: modern problems of theory and practice]. Science, Prof. F.M.Rudinsky. Volgograd, VA of the Ministry of Internal Affairs of Russia, 2004. The Second Edition. Moscow, CJSC TF Mir Publ, 2006, 475 p.
18. Grazhdanskoe pravo. Uchebnik [Civil law. Textbook]. Ed. A.G. Kalpina, A.I. Maslyaeva. 2nd ed., Rev. and add. Moscow, Jurist Publ., 2000, 536 p.
19. Ioffe O.S. Sovetskoe grazhdanskoe pravo. Kurs lekciy [Soviet civil law. Lecture course]. Leningrad, LSU Publ., 1958, 646 p.
20. Fuqarolik huquqi. Darslik. II qism. Mualliflar jamoasi. Prof. O. Oqyulovning umumiy tahriri ostida [Civil Law. Textbook. Part II. Team of Authors. Prof. Under the general editorship of O. Oqyulov]. Tashkent, TSUL Publ., 2016, 312 p.
21. Grazhdanskoe pravo [Civil law]. Teams of Authors. 2nd ed. Corresponding editor V.F. Chigir. Minsk, Minsk Publ., 2007, vol. 1, 611 p.
22. Rahmonqulov H.R. Fuqarolik huquqining subyektlari. O'quv qo'llanma [Subjects of civil law. Study guide]. Tashkent, TSIL Publ., 2008, p. 195.
23. Karahodzhaeva D.M. Grazhdanskoe pravo: Subyekt, obyekt i sodержание pravootnosheniya v usloviyakh rynka. Uchebnoe posobie dlja studentov vysshih uchebnyh zavedenij [Civil law: Subject, object and content of law in the conditions of the market. Textbook for students of higher educational institutions]. Ed. I.B. Zokirov. Tashkent, TSIL Publ., 2004, 162 p.
24. Grazhdanskoe pravo. Obshhaja chast': praktikum dlja seminarских i prakticheskikh zanjatij [Civil law. General part: workshop for seminars and practical classes]. Comp. Yu.S. Alekseeva, V.P. Kutina. Saint Petersburg, the Saint Petersburg Academic University Publ., 2016, 238 p.
25. Kuznecova L.G. Shevchenko Ja.N. Grazhdansko-pravovoe polozenie nesovershennoletnih. [Minors' civil status]. Moscow, Legal literature Publ., 1968, 524 p.
26. Rossijskoe grazhdanskoe pravo. Uchebnik [Russian civil law. Textbook]. Ed. Z.G. Krylova, E.P. Gavrilova. 2nd ed. Moscow, JSC Center YurInfoR Publ., 2001, 439 p.
27. Usmonova M. The role of forensic psychiatric examination in invalidating an agreement entered into by a citizen who does not understand the significance of his actions or is unable to control them. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/the-role-of-forensic-psychiatric-examination-in-invalidating-an-agreement-entered-into-by-a-citizen-who-does-not-understand-the/>.